

И.А. Носиров,
мустақил изланувчи, ТДИУ

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ФАНИНИ ЭКОЛОГИЯЛАШНИНГ ҚОНУНЧИЛИК АСОСЛАРИ

На современном этапе во всех сферах нашей республике наблюдается рост и улучшения жизнедеятельность людей. Этот процесс тесно связано с жизнеобеспечением планеты. Систему жизнеобеспечения нашей планеты можно поддержать, только соблюдением экологических этики к природопользованию. А также, особое внимание уделяется к экологизации современной науки которое имеет важное место по изучению отношений «общество-природа». В данной статье конкретными примерами объясняется важная задача между человеком и природой – это проведение комплексных экологических научных исследований.

At the present stage of growth and improve the livelihoods of people is observed in all spheres of our republic. This process is closely linked to the life support of the planet. The system of our planet's life-support can hold, only compliance with environmental ethics to nature. Also, special attention is paid to the greening of modern science, which has an important place for the study of the relationship "society-nature". This article explains specific examples of important problem between man and nature - is to conduct integrated environmental scientific research.

Калитли сўзлар: *фанни экологиялаш, глобал экологик масалалар, экологик гоё, экологик чеклов, биологик цикл, экологик билим методологияси.*

Кейинги йилларда экологик муаммоларни ҳал қилиш учун жамиятнинг барча аъзолари атроф муҳитни тушинишлари, уни амал қилиш қонунлари ва унда ўз ўрни тўғрисида яхлит тасаввурни шакллантириш зарурати муаммосини кўпроқ англамоқда

Ўзбекистон Республикаси инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, ижтимоий ва экологик йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш, демократик ҳуқуқий давлат ҳамда эркин фуқаролик жамиятини барпо этиш йўлидан бормоқда. Жаҳон ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлган юртимизда амалга оширилаётган ислохотлар, янгиланишларнинг асосий мақсади, ҳаракатлантирувчи кучи ҳам инсон фаровонлиги, шахс манфаатларини рўёбга чиқаришнинг амалий механизми ва шарт-шароитларини яратишдан иборатдир.

Президентимиз Ислом Каримов “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” асарида таъкидлаганидек: “Халқаро ҳамжамият инсоннинг нафақат яшаш ҳуқуқи, балки тўлақонли ва соғлом турмуш кечириши учун зарур мўътадил атроф муҳит шароитларига ҳам бўлган ҳуқуқларининг муқаддас ва дахлсизлигини аллақачонлар эътироф этган. Экологик хавфсизлик кишилиқ

жамиятининг бугуни ва эртаси учун долзарблиги, жуда зарурлиги боис энг муҳим муаммолар жумласига киради...”[1].

Шу ўринда таъкидлаш керакки, учинчи минг йилликнинг бошланиши муҳим икки тамойил билан характерланади. Биринчидан, ҳозирги тамаддун глобал экологик муаммолар (иклим ўзгариши, озон қатламининг емирилиши, ичимлик сувининг етишмаслиги, биохилма-хилликнинг қисқариши, чиқиндиларни зарарсизлантириш каби) билан тўқнаш келди. Иккинчидан, дунё кескин суръатларда ўзгариб бормоқда яъни, кечаги мезонлар билан эртанги истиқболни белгилаш у ёқда турсин, ҳатто бугунги ҳодисаларни ҳам баҳолаб бўлмайди.

Ўзбекистон Республикасининг атроф-муҳит муҳофазаси бўйича Ҳаракатлар миллий дастурида асосий вазифа- устивор экологик муаммоларни аниқлаш, уларни ҳал этиш воситаларини танлаш, тегишли ташкилий ва махсус ўзгаришлар амалга оширилишини назарда тутувчи, мамлакатнинг барқарор ривожланиш йўлига ўтишга шарт-шароитлар яратиш стратегиясини шакллантириш деб белгилаб қўйилган.

Одамлар табиат қонунларини қанча чуқур билсалар, ишлаб чиқариш кучларнинг ривожланиш даражаси қанча юқори бўлса, бу қонунлар инсон манфаатлари учун шунча кўп хизмат қилиши ва табиий ресурслардан шунча кенг фойдаланиш мумкин бўлади. Ишлаб чиқариш кучлари ривожланган сари хўжалик фаолиятига жалб қилинадиган моддалар массаси кўпаяди, натижада инсониятнинг (жамиятнинг) ўзи яшаётган шароитга таъсири тўхтовсиз орта боради. Бу жараён табиатда тобора чуқур ўзгаришларга олиб келади, бинобарин, уни ўрганиш зарурдир. Ижтимоий ишлаб чиқаришда инсон билан табиат ўртасидаги модда ва энергия алмашинуви асосан техника воситалари ёрдамида амалга оширилади. Бинобарин, фан-техника инқилоби инсоннинг табиатга бўлган таъсирининг орта боришида ҳал қилувчи роль ўйнайди. Бу таъсирнинг кучайиши табиатдаги айрим компонентлар мувозанатинигина эмас, балки бутун бир ландшафтлар мувозанатининг бузилишини кучайтирмоқда. Табиатдаги бу кескин ўзгаришлар эса, кўпинча инсоннинг ҳаёт фаолиятига салбий таъсир кўрсатади. Табиий шароитнинг инсон таъсиридаги, яъни антропоген ўзгариши кишилиқ жамиятининг табиатга ҳам экологик жиҳатдан, ҳам иқтисодий жиҳатдан боғлиқлиги шакллари кенгайтиради. Фан- техника инқилоби шароитида табиат сифат жиҳатидан жуда тез ўзгаради ва шунга мувофиқ кўпгина географик районлар хўжалик фаолиятини қайта қуришга тўғри келади. Масалан, атмосфера ҳавоси сифатининг антропоген омил таъсирида кескин ўзгариши фақат экологик оқибатларга эмас, балки иқтисодий оқибатларга ҳам олиб келиши мумкин. Яқин вақтларга қадар атмосфера ҳавосининг сифати муаммоси фақат айрим саноат марказлари ва шаҳарларгагина тегишли бўлиб, ҳавонинг экологик қулай хусусиятларини сақлаб туриш учун чекланган тадбирлари кифоя қилар эди. Эндиликда эса, экологик жараённинг кучайиши юзлаб шаҳарларда, йирик саноат марказларида технологик жараёнларни такомиллаштириш ва қайта қуришни, қимматбаҳо тозалаш иншоотларини барпо қилишни тақозо этмоқда. Бир қанча нодир металллар, электрон ва оптик аппаратуралар, антибиотиклар ҳамда химиявий

моддаларни ҳаво билан сув ниҳоятда тоза бўлган шароитдагина ишлаб чиқариш мумкин. Ҳавонинг салгина ифлосланиши ҳам жиддий технологик қийинчиликларга сабаб бўлади.

Ҳозирги замон корхоналарини жойлаштиришда борган сари табиий комплекслар (ландшафтлар) ҳолати ва сифатини синчиклаб ҳисобга олишга тўғри келмоқда. Инсоннинг нооқилона фаолияти табиатда илгари содир бўлмаган ва инсонга маълум бўлмаган бир қатор янги салбий табиий жараёнлар ва ҳодисаларнинг пайдо бўлишига олиб келмоқда. Эндиликда уларнинг олдини олиш ёки салбий таъсирини юмшатиш учун кўпинча махсус чора-тадбирлар қўрилади ёки ишлаб чиқариш уларга мослаштирилади. Бундай ҳодисаларга фотохимик смог (ниҳоятда қуюқ туман), кўл ва сув омборларининг эвтрофикацияси (ўсимлик билан қопланиши) ва бошқалар.

Фанни экологиялаш асосида унинг бир бутун ҳосила эканлигига ва ундан тўғри фойдаланиш ҳамда уни муҳофаза қилишда табиат бойликларини инсоният хўжалик фаолиятида ва умуман ҳаётдаги аҳамиятини, табиат бойликларининг турлари, улардан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятларини, халқ хўжалигида табиатни ифлосланишидан вужудга келадиган иқтисодий зарарни, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тадбирларининг самарадорлигини, табиатни муҳофаза қилиш тадбирларига сарфланадиган харажатларининг умумий ва нисбий самарадорлигини аниқлаш методикасини ўрганиш ҳам назарда тутилади.

Жамият ва табиат ўзаро муносабатларини ҳозирги замон босқичи шу билан характерланадики, қандайдир бир билимлар соҳасида туб бурилишга олиб келувчи кашфиётлар ва уларни амалиётда қўлланилиши нафакат биосферани айрим қисмларига балки бутун сайёрага мисли кўрилмаган даражада кучли таъсир ўтказиши мумкин. Бундай шароитда физик-химик циклдаги фундаментал, техник фанлар билан биосфера ва айрим биогеоценозларни тадқиқ қилувчи фанлар ўртасида жипсий алоқа жуда катта аҳамият касб этади. Ваҳоланки, улар ўртасида, айниқса, табиий муҳитни тадқиқ қилувчи фанлар (геология, география, биология) ва табиий муҳитни ўзгартириш йўллари ишлаб чиқишга қаратилган техник фанлар ўртасида жипсий алоқа ҳозирча йўқ.

Қатъий алохидалашган соҳаларга бўлинган анъанавий фанлар билан реал воқеликни яхлит билиш эҳтиёжи ўртасидаги қарама-қаршилик фанларни ташкил қилишни янгича типини шаклланишини рағбатлантиради.

Инсон ва табиатни ҳозирги замондаги зарурий эҳтиёжларидан бири бу комплекс экологик тадқиқотлар ўтказиш бўлиб қолмоқда. Ижтимоий, физикавий, химиявий ва техник фанларни сайёра ва биология тўғрисида ўзаро муносабатидан ташқари уларни тиббиёт билан жипсий алоқаси зарурдир.

Инсонни табиий муҳитга муносабати бўйича янги ҳолати, уни техник қудратини ўсиши ва бу фаолиятни “геологик кучга” айланиши ушбу вазиятни мос (адекват) акс эттиришга ундайди.

Ҳозирги замон фанида жамият билан табиий муҳит ўртасидаги функционал алоқалар майдони интенсив равишда зичлашиб боришига мувофиқ келиб чиқаётган янги вазифаларга жавоб сифатидаги жараёнлар кузатилмоқда.

Фан учун экологиялаш қонуниятлари деб аталувчи уни қайта йўналтириш характерли бўлиб қолмоқда.

Табиатни муҳофаза қилиш масаласи ҳозирда 70 дан ортиқ фундаментал фанлар билан узвий боғланган, уларнинг меъёрий – ҳуқуқий асослар яратилган. Жумладан, Ўзбекистон республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги, “Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида”даги, “Атмосфера ҳавоси муҳофазаси тўғрисида”ги, “Ўрмон тўғрисида”ги, “Ер ости бойликлари тўғрисида”ги, “Ўсимлик карантини тўғрисида”ги, “Озиқ-овқат маҳсулотларининг сифати ва хавфсизлиги тўғрисида”ги, “Давлат кадастрлари тўғрисида”ги, “Қишлоқ хўжалик ўсимликларини зараркунандалар, касалликлар, ва бегона ўтлардан ҳимоя қилиш тўғрисида”ги,”Экологик экспертиза тўғрисида”ги ва бошқа қатор қонунлар бугунги экология амалиётида қўлланилмоқда.

Ф.Реймерс луғатига мувофиқ “экологиялаш” тушунчаси бир қанча мазмунга эга: 1) экологик ғояларни ижтимоий ҳаётнинг барча томонларига кириб кетиши; 2) глобал экологик чекловлар ва хўжалик юритишда ташаббус, технология ва техникани атроф-муҳит ва табиатга таъсирини ҳисобга олиш ва организм-муҳит қонуни доирасида инсонлар авлодининг узундан-узоқ занжирини амал қилиши ва ривожланиши имкониятларини асраш ва мўлжалланган пировард натижа белгилайдиган ижтимоий ривожланиш йўлидир; 3) табиий ресурслардан ва шароитлардан фойдаланиш самарадорлиги билан табиий муҳит сифатини локал минтақа ва глобал даражада яхшилаш ва ҳеч бўлмаганда уни асраш имкониятини берувчи технологик, бошқарув ва бошқа ечимлар тизимини изчил ва мунтазам равишда жорий қилиш жараёни.

Экологиялашни ҳозирги замоннинг муҳим талабларидан бири деб ҳисоблайдилар. Экологиялаш қонуниятларини асосий шаклларида бири бу экологикдан ташқари биологик цикл фанлари, сайёра тўғрисида фанлар (атроф муҳит экологияси), физикавий-кимё цикл фанлари (геокимё экологияси, радио-экология, техник ва қишлоқ хўжалиги фанлари (космик экология, қишлоқ хўжалиги экологияси), тиббиёт (инсонни экология ва физиологияси, тиббиёт экологияси, гигиена, тиббиёт географияси), ижтимоий фанларга (ижтимоий экология, иқтисодий экология) ўтиш фанларини ривожлантиришдир. Кўрсатиб ўтилган фан йўналишларини ривожлантириш инсон фаолиятини экологик қонуниятлар доирасида юз беришини таъминлайди. Умумий тарзда экологиялаш деганда инсоннинг табиатни ўзгартириш фаолиятини салбий натижаларини минималлаштириш мақсадида уни атроф муҳитга таъсирини эҳтимолли оқибатларини ҳисобга олишдир. Ушбу қонуният-давримизнинг муҳим эҳтиёжи ва уни ривожлантириш глобал ва локал даражада экологик муаммоларни ечишга қаратилган.

Табиий тизимларни хулқ-атворини комплекс тадқиқ қилишга интилиш-фанларни экологиялашни энг характерли белгиларидан биридир. Экологиялаш инсонни англаш, билиш фаолияти билан ўзгартирувчи фаолияти ўртасида можароларни бартараф қилишга кўмаклашади. Табиатшуносликда экологик йўналишлар ўз моҳиятига кўра назарий-амалий соҳаларни мужассамлаштиради. Улар вазифаларига илмий-техника тараққиётининг биосфера ва инсон

организми учун нохуш оқибатларини нафақат рўйхатга олиш балки инсон билан табиий муҳитни ўзаро муносабатларини уйғунлаштириш бўлган умумий вазифа ҳам киради. Экологияни бошқа кўп сонли конкрет туташ илмий фанлар билан бойиши экологик муаммоларни бартараф қилиш учун энг муҳим истиқболли йўналишлардан биридир. Фанни экологиялашнинг муҳим белгиси – инсоннинг табиатни ўзгартирувчи амалиёти билан жипсий алоқада бўлган жамиятнинг табиий муҳит ва уларнинг ўзаро муносабатларини тадқиқ қилишнинг назарий даражасини бойитишдир.

Экологик муаммоларни тадқиқ қилишда фанлар яхлит бир нарса сифатида бўлиши керак. Бу яхлитлик тадқиқотчилар олдида турган мақсадларни бирлигига асосланади – жамиятнинг табиий муҳит билан ўзаро муносабатларини уйғунлаштириш учун билимлар билан таъминлаш ва тадқиқот предметини бирлиги (табиатни ўзгартириш амалиёти). Яхлитликни бу икки асоси инсон ва табиий муҳит ўзаро муносабатларини билиш методологиясини яхлитлигини фараз қилади. Бундай методология ижтимоий ва табиий – илмий билишни хусусиятлари ва ютуқларини ўз ичига олиши керак. Чунки экологик билиш табиат ва инсон тўғрисидаги фанлар ўртасида оралик ва боғловчи воситадир.

Экологик билим методологияси ўз ичига меъёрий жихатларни олиши ва борлиқни олдиндан акс эттириш ва ўзгартириш усулларида фойдаланиши керак. Шунинг билан бирга у табиий – илмий методология, инсон фаолиятини ҳисобга олган ҳолда биосферани ўзгариши ва ривожланишининг муҳим омили сифатида ҳамма белгиларини сақлаб қолиши керак.

Ҳозирги замон моддий ишлаб чиқариши барча ютуқлар ва камчиликлардан ҳоли бўлмаган ҳолда, ўз моҳиятига кўра, илмий билиш ютуқлари ва камчиликларини, уни конкрет – тарихий хусусиятларини амалиётга кўчиришдир. Техника тараққиёти секин-аста биз яшаётган жамият типини яратди, илм-фан ютуқларига асосланган технологик тузилмалар эса инсон ҳаёти ва сифатини турмуш тарзини реал ўзгартиради. Шундай қилиб, экологиялашган жамият фақатгина экологиялашган фан асосида барпо қилиниши мумкин. Инсоннинг илмий билиш ва ўзгартириш фаолияти томонлари ўртасида ўзаро алоқаларини мустахкамлаш жуда катта аҳамият касб этади. Техник даража қанча юқори бўлса табиатдаги мустахкам ва муҳим бўлган алоқалар бузилиш имкониятлари шунча катта бўлади ва ҳар бир конкрет ҳолатда альтернативани танлаш учун илмий тавсияларга эҳтиёж шунча зарурдир, ёки табиий муҳитни техник янгиликларга мослаштиришни енгиллаштиришга уриниш ёки ўйлаб қўйилган ўзгартириш режасига тузатишлар киритиш ҳаттоки ундан воз кечиш. Фан олдида, шундай қилиб, янги вазифа туради: биосферани инсон томонидан яратилган шароитларга мослаштириш тизимини ўрганиш, ўзгарган табиий муҳитга инсонни ўзини мослаштириш механизми ва имкониятларини ўрганиш ва кенг маънода эса бирламчи биосферани ва индустриал – техник элементларни яхлит тизимга бирлаштириш маҳсули бўлган янги тизимли қонуниятларни ойдинлаштиришдир. Шу ўринда айтиш керакки, иқтисодий фанларни экологиялашнинг аҳамияти беқиёсдир. Чунки иқтисодиёт йўналиши фанлари

хусусан иқтисодий назария, чекланган ресурслардан фойдаланиб чекланмаган эҳтиёжларни қондириш муаммолари ва ечимларини ўрганадиган фандир. Шу ўринда яна айтиш керакки, ҳозирча иқтисодий назарияда ресурслар тушунчасига тор маънода ёндашилади, яъни товар ва хизматлар ишлаб чиқариш жараёнига жалб қилинган ресурсларга меҳнат сарфи ва моддий харажатларни амалга ошириш билан боғлиқ бўлган ресурслар қўшилади. Бу ресурслар эса ўз навбатида асосан хомашё, материал, ёқилғи ва шунга ўхшаганлардан иборатдир ва улар конкрет қиймат ва баҳога эгадир. Шунинг билан бир қаторда товар хизматлар ишлаб чиқариш жараёнига кўплаб аввал меҳнат сарф қилинмаган ёки улардан фойдаланиш учун қисман меҳнат сарф қилинган ресурслар (ҳаво, сув, ер, ўрмон ва бошқа ресурслар) ва турлар жалб қилинади. Бу ресурслар эса уларни ишлаб чиқаришга инсон меҳнати сарф қилинмаганлиги учун ёки кам меҳнат сарф қилинганлиги учун зарур даражада баҳоланмайди. Демак, улар товар ва хизматлар ишлаб чиқариш учун бўлган харажатлар таркибида етарли даражада баҳоланмайди. Шундай экан ишлаб чиқарувчилар улардан (табiiй ресурслардан) тежаб-тергаб, оқилона фойдаланишдан манфаатдор эмаслар. Чунки текинга келадиган ёки арзон турадиган нарсани тежашдан, уни асраб-авайлаб ишлатишдан истеъмолчи учун наф катта эмас. Бошқача қилиб айтганда, уларни тежаш ишлаб чиқариш харажатларини сезиларли даражада пасайтириб юбормайди. Шундай экан, товар ва хизмат ишлаб чиқарувчиларнинг даромад даражаси табiiй ресурслардан тежамли фойдаланиш билан жуда заиф боғланган. Табiiй ресурслардан ҳозиргача хўжасизларча фойдаланишнинг асосий сабаби ҳам шу. Ишлаб чиқарувчи сифатида намоён бўлган жамият ва ресурслар билан таъминловчи сифатида бўлган табиат ўртасидаги ўзаро алоқаларни бир томонлама характерга эга бўлганлиги ва бу нарсани табиатдан фақат олишга ва унга ташлашга йўналтирилганлиги ҳозирга келиб нафақат табiiй ресурсларни чарчашига, толиқишига, балки атроф-муҳитни ифлосланишига ҳам олиб келди. Чунки табiiй ресурслардан хўжасизларча фойдаланиш улар сарфини хақиқий эҳтиёждан анча кўп бўлишига олиб келади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. “Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари”.-Т.Ўзбекистон, 1997,-115-бет.
2. Лавриненко В.Н. Философия. М.: Юрист, 2007, с. 406-411.
3. Реймерс Н.Ф. Экология: Теория, законы, правила принципы и гипотезы. М.: Журнал “Россия молодая”, 1994, с. 224-226.
4. Эргашев А. Умумий экология. Т.: “Ўзбекистон”, 2003.
5. Инновационное развитие – залог успешной модернизации и реформирования экономики. Экологический вестник, 2009, № 3-4, с. 27